

УДК 821.161.2.02 : 7.038.6] : 801.82

Т. В. Гребенюк

Запорізький державний медичний університет

Свобода в літературі метамодерного світу: український вимір

Гребенюк Т. В. Свобода в літературі метамодерного світу: український вимір. Об'єктом уваги в статті є метамодернізм як сукупність культурно-естетичних тенденцій і найпоширеніші в сучасному українському суспільстві метанаративи, функціонування яких пов'язане з концептом свободи. Розглядаються метанаративи соціальної користі культурних явищ, персональної причетності людини до життя суспільства і впливу історичної пам'яті на сучасні події. Основним художнім матеріалом дослідження є твори «Інтернат» С. Жадана, «Забуття» Т. Малярчук, «Фелікс Австрія» С. Андрухович, збірка «І тим, що в гробах» А. Бондаря.

Ключові слова: постмодернізм, метамодернізм, метанаратив, свобода.

Гребенюк Т. В. Свобода в литературе метамодерного мира: украинское измерение. Объектом внимания в статье является метамодернизм как совокупность культурно-эстетических тенденций и наиболее распространенные в современном украинском обществе метанарративы, функционирование которых связано с концептом свободы. Рассматриваются метанарративы социальной полезности культурных феноменов, персональной причастности человека к жизни общества и влияния исторической памяти на современные события. Основным художественным материалом исследования являются произведения «Интернат» С. Жадана, «Забвение» Т. Малярчук, «Феликс Австрия» С. Андрухович, сборник «И тем, что в гробах» А. Бондаря.

Ключевые слова: постмодернизм, метамодернизм, метанарратив, свобода.

Grebenuk T. V. Freedom in the Metamodern World Fiction: the Ukrainian Dimension. Subjects of attention in the article are metamodernism as a set of cultural-aesthetical tendencies and the most widespread in the contemporary Ukrainian society grand narratives that function in tight connections with the concept of freedom. Grand narratives of the public benefit of the cultural phenomena, of the personal participation in the social life and of the historical memory influence on the nowadays events are considered. The postmodern discourse assumed as a basis a set of the features associated with freedom: pluralism, tolerance, liberalism. The above mentioned grand narratives bring into question this freedom. The meta-narrative of the public benefit of the cultural phenomena become apparent in the literature context as an idea of the social mission of the literary and artistic activity. The idea of the personal participation in the social life has its most vivid reflection in the texts devoted to the political and military subject area. The chronotop of the past epochs utterly appeals contemporary writers carrying out a set of the aesthetical-ideological tasks one of which is reconsideration of the usual stereotypes of the historical knowledge. Works "The Boarding School" by Serhij Zhadan, "Oblivion" by Tania Maliarchuk, "Felix Austria" by Sophia Andrukhovych, the prose collection "And to Them, in the Graves" by Andriy Bondar are the material of the investigation.

Key words: postmodernism, metamodernism, metanarrative, freedom.

Поступово стає очевидним відхід у минуле постмодерну як епохи й певного типу чуттєвості й, відповідно, постмодернізму як сукупності культурно-естетичних тенденцій. Останнім часом на позначення нових глобальних світоглядно-естетичних тенденцій, що прийшли на зміну постмодернізму, вживається термін метамодернізм.

Метою цієї статті є окреслення основних рис метамодернізму й огляд основних метанаративів сучасного українського соціуму, пов'язаних із переосмисленням значення свободи й етики. Матеріалом для аналізу є тексти сучасної української прози й кіномистецтва.

Поняття метамодернізму в обговорюваному тут значенні¹ увійшло в науковий обіг із легкої руки

Тимотеуса Вермулена й Робіна ван ден Аккена, які у своїй статті «Замітки щодо метамодернізму» [11] характеризують метамодерн як новий тип чуттєвості, що прийшов на зміну постмодерну, й головною ознакою якого є розхитування, коливання між «ентузіазмом модернізму» й «постмодерністською насмішкою». Дослідники вбачають ключові риси метамодернізму в переході від меланхолії до надії, в неоромантичній чутливості, в заміні постмодерністського паратаксису, з його відсутністю формальних зв'язків, метаксисом як метафорою перебування

назвою метамодернізм ситуацію виклику тодішнього мистецтва модерністським й постмодерністським, здійсненого, аби розхитати основи модернізму й постмодернізму й примирити їх між собою [8]; Андре Фурлані в розвідці 2002 року називає метамодернізмом реакцію митців на модернізм, що полягає в його подальшому розвитку власне модерністськими засобами, на протигагу постмодерністським спробам категорично заперечити модернізм [5: 713].

¹ Раніше термін «метамодернізм» уживався в науковому дискурсі в інших значеннях: Масуд Заварзадех у статті 1975 року називає так течію американської літератури 1950-х, де абсурдність поєднувалася з реалістичністю зображення, опертою на заміну впевненості ймовірністю [10]; Мойо Окідіджі у праці 1999 року характеризує

«між» чимось і чимось – між модернізмом і постмодерном, між людьми тощо.

Вермюлен і ван ден Аккен фіксують наявність окремих ознак, спільних для постмодернізму й метамодернізму. Йдеться, зокрема, про плюралізм і насмішку, які, на погляд учених, є реакцією на «модерністський фанатизм». Проте науковці стверджують: якщо в постмодернізмі плюралізм і насмішка мають завданням повне заперечення модерністських надій, то в метамодернізмі вони служать меті протистояння модерністським надіям і прагненням. Тобто, постмодерністська насмішка пов'язується з апатією, а метамодерністська – з бажанням.

Варто зазначити, що самі Вермюлен і ван ден Аккен визнають «прозаїчність», «ненауковість», «ризоматичність» і «безстроковість» своєї інтерпретації метамодерністської чутливості, тобто, по суті, вони розмірковують про метамодернізм, використовуючи при цьому звичні дискурсивні практики постмодернізму.

Розвиває ідеї Вермюлена й ван ден Аккена британський художник Люк Тернер. У 2011 році він формулює «Маніфест метамодернізму» [12], де наріжною є згадувана теза про осциляцію, коливання між протилежними ідеями. У «Маніфесті» Люк Тернер закликає до звільнення від «ідеологічної наївності» модернізму й «цинічної нещирості» постмодернізму, пропонує «прагматичний романтизм, що не скутий ідеологічними засадами» [12], визнає засадничу недосконалість світоглядної системи, неможливість вийти за її межі, але закликає бодай зазирнути за них. Дослідник називає «породження або розкриття відмінностей» умовою будь-якого художнього творення й пропонує «розкрити об'єми науково-поетичному синтезу і просвітницькій наївності магічного реалізму» [12]. Науковець визнає, що нові технології дають можливість одночасно сприймати й розігрувати події з різноманітних позицій.

Усвідомлюючи реактивний характер метамодернізму, Люк Тернер резюмує: «...дискурс про сутність метамодернізму охоплюватиме процес відродження щирості, надії, романтизму, афекту й відкритості до загальних концепцій і універсальних істин, аж поки ми не позбудемося всього, чого нас навчив постмодернізм» [9].

Цікаві спостереження щодо сутності поняття метамодернізму й шляхів його розвитку формулює у своєму блозі в мережевому виданні «The Huffington Post» американський письменник і науковець Сет Абрамсон. У статті «Десять базових принципів метамодернізму» [3] він обґрунтовує такі його засадничі ознаки:

1. Реалізація конвенційних стосунків між модернізмом і постмодернізмом.
2. Перемога діалогу над діалектикою.

3. Парадоксальність.
4. Співіснування феноменів, подекуди дуже різних за змістом. Наприклад, щирості й іронії.
5. Руйнування поняття відстані. Адже зокрема завдяки Інтернету ми водночас і віддалені, й наближені один до одного.
6. Множинність суб'єктивностей, здатність поділяти суб'єктивність дуже відмінної від нас людини в Інтернеті.
7. Орієнтація на співпрацю.
8. Одночасність і генеративна невизначеність.
9. Оптимістична відповідь на трагедію, що виражається у поверненні до творення метанаративів.
10. Інтердисциплінарність.

Розвідки Абрамсона демонструють тяглість, діахронію дискурсу метамодернізму, в них уже бачимо переосмислення й уточнення відправних тез щодо цього феномену, сформульованих Вермюленом і ван ден Аккеном. Зокрема, Абрамсон піддає сумніву центральну в метамодернізмі ідею осциляції, коливання між різними позиціями, натомість стверджуючи одночасність перебування в усіх цих точках – адже свідоме розхитування суб'єкта між протилежними позиціями, на думку вченого, є підтвердженням домінування постмодерної діалектики (там само). Абрамсон говорить про перехідний, циклічний характер існування метамодернізму, як, власне, і його попередників – модернізму й постмодернізму [2]. Функцією ж метамодернізму в системі названих явищ науковець називає «реконструкцію», а не «конструювання» [1], маючи на увазі його відновлювальний пафос на тлі деконструктивістських засад постмодернізму.

Цікавою теоретичною проблемою метамодерного дискурсу є проблема переосмислення значення свободи в сучасному соціумі порівняно з постмодерною добою.

У межах цієї розвідки категорія свободи розглядатиметься у зв'язку з поняттям метанаративу. Метанаратив характеризується Жаном-Франсуа Ліотаром як певна пояснювальна система, що організує й виправдовує устрій буржуазного суспільства, як-от, емансипація особистості, ідея прогресу тощо. За словами французького вченого, метанаративи «визначають, що може бути сказано чи зроблено в певній культурі, і, отже, вони самі є частиною цієї культури, вони легітимізуються тим простим фактом, що вони роблять, те, що роблять» [7: 23]. Постмодернізм за Ліотаром оцінюється в науці як «кінець метанаративів» або втрата довіри до них.

В основі постмодерного дискурсу закладено систему рис, які асоціюються зі свободою:

плюралістичність, мультикультуралізм, толерантність, лібералізм. Метанаративи своїм існуванням ставлять під питання цю свободу. Влучною метафорою стану постмодерну на вітчизняних теренах можна вважати Свято воскресаючого духу з «Рекреації» Юрія Андруховича – карнавалу, в якому представники всіх груп суспільства співіснують, знаходять власну нішу, толерують один одного (за певними, однак, винятками). Повна свобода аж до вседозволеності тут бере гору над загальнолюдськими моральними цінностями. Як пише Тамара Гундорова, у романах Ю. Андруховича «... в світлі постмодерністського іронічного переосмислення навряд чи можна керуватися звичними етико-естетичними оцінками (типу гуманно-негуманно, етично-неетично, патріотично-непатріотично)» [14]. Єдиний світоглядний імператив роману – ідея повернення до національних витоків – може бути потрактований тут як ліотарівський мікронаратив (або малий наратив) – пояснювальна система, яка, на протигагу метанаративу, відповідає потребам певної локальної частини суспільства на певному відрізку її існування.

На відміну від постмодерної доби, метамодерн дедалі частіше сприймається як час відродження метанаративів. Абрамсон відзначає їх необхідність у метамодерному суспільстві, наголошуючи, що «метамодерний метанаратив це не спроба створити й увічнити універсальні істини, або ж нівелювати відмінності між суб'єктами; швидше це спроба створити задовільні в локальних масштабах наративи, які об'єднують дві або більше реальності в метареальність» [4]. Дослідник фіксує метамодерністське усвідомлення хаотичності сучасного світу й неовоб'язковості в ньому хепі-ендів, яке, проте, має своїм наслідком настрої обережного оптимізму (номінований формулою «ніби»): житимемо так, ніби позитивні зміни можливі. І при формуванні такого настрою стають у пригоді метанаративи, такі, наприклад, як віра у можливість позитивного впливу культури на суспільство. Абрамсон резюмує, що «... метамодернізм дозволяє нам вибірково й усвідомлено повернутися до таких метанаративів, якщо вони допомагають нам порятуватися від нудьги, втрати орієнтації, відчаю або морально-етичної бездіяльності» [4].

Обережний оптимізм метамодерну відбивається нині в багатьох українських культурних текстах, й, зокрема, в літературі. Цікаві його вияви спостерігаємо, наприклад, у книзі Андрія Бондаря «І тим, що в гробах». Протагоніст книги пише про жорстоку смерть своїх діда й прадіда – жертв історичних катаклізмів, яким навіть не судилося бути похованим із належними обрядами. І саме ритуальність смерті герой обирає як точку опори,

плекаючи надії на краще життя: «Я не знаю, як складеться моє життя, але мені хочеться, справді дуже хочеться жити у світі, де любов не закінчується чимось зловісним стуком у двері. У світі, де мертвих ховають, а не закопують, як собак... У світі, де можна вибирати за своїм бажанням або «язичницьке» трупоспалення, або «сарматське» трупопокладення. Де гідність людини є першою і останньою заповіддю» [13:145].

Культивована постмодерністською свободою на межі з хаосом ідея неовоб'язковості культури й мистецтва поступово трансформується в суспільній свідомості на сучасний метанаратив соціальної користі культурних явищ. У літературному контексті цей метанаратив оприявнюється як ідея соціального призначення літературної й мистецької діяльності. Реабілітація цієї ідеї, за Абрамсоном, тісно пов'язує індивідуальне благо із суспільним: «... метамодерна літературна творчість стверджує, що для нас настав час досягнути, як знову жити щасливо – оскільки нещасливі люди зазвичай не мають особистих ресурсів, аби стати активними на благо своїх громад...» [1]. Цей метанаратив на сьогодні активно реалізується в українському культурному просторі. Найочевиднішою через масовість аудиторії є його експлікація в сучасному українському кіномистецтві. Поступово український глядач звикає до фільмів, які «виховують», культивують національні цінності й навіть піднімають бойовий дух в умовах гібридної війни, як-от: «Нескорений», «Поводир», «Незламна», «Червоний» та ін.

У літературі цей метанаратив також має місце. Наприклад, пафосом служіння суспільству пройнята творчість Оксани Забужко. Героїня «Музею покинутих секретів» щаслива, знімаючи про непересічних людей передачу «Діогенів ліхтар». Згодом вона відмовляється від прибуткової, але аморальної пропозиції правцелаштування й натомість вирішує трохи не власним коштом знімати фільм про героїню УПА. Врешті в аксіологічних вимірах творчості Забужко митець, що насамперед служить суспільству й жертвує заради нього особистим благом, стоїть на найвищому щаблі.

Іноді служіння суспільному благу збігається із задоволенням власних внутрішніх потреб митця. Героїня-наторка роману «Забуття» Тані Малайчук, визволяючи з паші «синього кита» забуття В'ячеслава Липинського, борця за українську національну ідею, водночас рятує й себе, переживаючи доторк до долі видатної особистості як своєрідну психотерапію.

У контексті воєнних подій на сході України поширення набуває також метанаратив персональної причетності людини до життя суспільства. Найяскравіше вираження він закономірно здобуває в текстах, присвячених

політичній і військовій тематиці, наприклад, у романах «Інтернат» Сергія Жадана, «Довгі часи» Володимира Рафесенка, «Аеропорт» Сергія Лойка, «Ловайськ» Євгена Положія, у фільмах штибу «Оранджлав» і «Помаранчеве небо», документальних фільмах про АТО.

Герой роману Жадана «Інтернат» (2017) Паша – учитель української мови, котрий соромиться нею розмовляти й намагається повністю абстрагуватися від політичних подій, у центрі яких опинився. Про власну байдужість до проблем суспільства та про її наслідки він починає задумуватися тільки під час виснажливої й небезпечної поїздки на окуповану проросійськими військами територію. Шок від пережитого й побаченого змушує протагоніста нарешті поставити собі складні питання: «Як же так сталося? Як я не помітив, що мої учні тепер воюють проти мене? Як я це пропустив?» [15:254].

Паша є типовим представником персонажного ряду прози Жадана. Але байдужі до політики та суспільних проблем герої творів «Депеш Мод» і «Ворошиловград», носії ідеї пострадянської бездомності-сирітства («безбатченки», як пише Тамара Гундорова [14]), на сьогодні втратили свою привабливість і органічність у світі війни. Устами завідувачки інтернату Ніни автор виносить вирок Паші й подібним йому індивідуальностям до політики людям: «... давно вже слід було визначитися, з якого ви боку. Звикли все життя ховатися. Звикли, що ви ні при чому, що за вас завжди хтось усе вирішить, що хтось усе порішає. Не цього разу. Тому що ви теж усе бачили й усе знали. Але мовчали й не говорили. Судити вас за це, звісно, не будуть, але й на вдячну пам'ять нащадків можете не розраховувати» [15:160].

Роман закінчується зміщенням фокалізаторської позиції від Паші, чіткими очима ми спостерігаємо світ твору, до його племінника Саші, який точно знає, «з якого він боку». Така нарративна організація роману, з одного боку, знаменує собою зміну типу героя, що дає надію на краще майбутнє України, а з другого боку, свідчить про зміну постмодерного нейтралітету метамодерною небайдужістю.

Також дуже поширеним у сучасній українській культурі є метанаратив впливу історичної пам'яті на сучасні події. Його втілено у великій кількості літературних творів сучасності, як-от: «Музей покинутих секретів» Оксани Забужко, «Ворошиловград» Сергія Жадана, «Говорити» і «Забуття» Тані Малярчук, «Фелікс Австрія» Софії Андрухович, «Танго Смерті» Юрія Винничука, «І тим, що в гробах» Андрія Бондаря, «Баборня» Мирослава Лаюка тощо. Наскрізним є вплив цього метанаративу й на кіномистецтво, про що свідчить популярність таких фільмів, як «Поводир», «Століття Якова», «Незламна», «Моя бабуся Фанні

Каплан», «Червоний» та ін.

Аналізуючи сучасну літературну моду на історичну тематику, Володимир Панченко виділяє декілька «больових точок», до яких українські прозаїки виявляють найпильнішу увагу. Серед них – період УПА (В. Лис, О. Забужко, М. Матіос), 1920-ті роки, Холодний Яр (В. Шкляр). Справді, доба УПА є досить продуктивним хронотопом подій у творах таких письменників, як Марія Матіос, Юрій Винничук, Оксана Забужко, Андрій Кокотюха, Володимир Лис, Василь Шкляр та ін.

Проте хронотоп останніх десятиліть австро-угорської Галичини також надзвичайно приваблює сучасних письменників, виконуючи певний набір естетико-ідеологічних завдань. Зокрема, Галина Левченко говорить про реалізацію в хронотопі романів Ю. Винничука «Танго смерті», С. Андрухович «Фелікс Австрія» і Н. Гурницької «Мелодія кави в тональності кардамону» мотиву «золотого віку», часу «відносно мирного й благополучного співжиття багатонаціонального регіону, коли кожен міг вільно сповідувати свою віру, спілкуватися своєю мовою, обирати спосіб заробітку на життя. Відносна незалежність міст сприяла розвитку ремесел, фахових спеціалізацій і торгівлі» [16:128].

Сама назва роману Софії Андрухович «Фелікс Австрія» акцентує увагу на сприйнятті австро-угорського хронотопу як «щасливого» й благополучного.

Письменниця визнає свою спробу написати історичний твір, але сумнівається в успішності її виконання: «Можливо, вийшов психологічний роман із історичними декораціями міста Станіславова початку ХХ століття» [19]. Тобто, у випадку роману «Фелікс Австрія» маємо те, що Лінда Гатчен називає «проблематизованим вписуванням суб'єктивності в історію» [6].

Очевидно, що саме в минулому українські письменники зараз шукають пояснення нинішнім негараздам в Україні, і історичний досвід часто сприймається ними як підстава для фрустрації. Так, Андрій Бондар у есеї «Роки окупації» (зі збірки «Тим, що в гробах») звиряється: «Я живу в ситуації, де країна так і не перестала бути чимось іншим, ніж уламком великої безглуздої імперії – без царя в голові, якоюсь дивною кашею ідентичностей, ілюзій і фантомів. ... Депресія моєї країни – вічний стан, у якому, здається, доведеться жити всім прийдешнім поколінням» [13:168]. Проте ця фрустрація не є безумовною й остаточною, адже на зміну постмодерній апології хаосу у сучасних текстах вже приймаються паростки обережної віри в краще: «...Мені ... дуже приємно знати, що я завжди маю на кого спертись у цій вічній окупації, маю куди схватись, маю від кого набратися впевненості та спокою – і вижити!» [13:169].

Література

1. Abramson Seth. Metamodernism : The Basics. The blog [Електронний ресурс] / Seth Abramson // The Huffington Post. Dec. 12, 2014. Режим доступу до статті : http://www.huffingtonpost.com/seth-abramson/metamodernism-the-basics_b_5973184.html.
2. Abramson Seth. Metamodernism : The Basics II. The blog [Електронний ресурс] / Seth Abramson // The Huffington Post. Dec. 14, 2014. Режим доступу до статті : http://www.huffingtonpost.com/seth-abramson/metamodernism-the-basics_b_5980326.html.
3. Abramson Seth. Ten Basic Principles of Metamodernism. The blog [Електронний ресурс] / Seth Abramson // The Huffington Post. Jun 25, 2015. Режим доступу до статті : http://www.huffingtonpost.com/seth-abramson/ten-key-principles-in-met_b_7143202.html.
4. Abramson Seth. The Metamodernist Manifesto. The blog [Електронний ресурс] / Seth Abramson // The Huffington Post. Apr. 04 2015, Updated Jun 01, 2015. Режим доступу до статті : https://www.huffingtonpost.com/seth-abramson/the-metamodernist-manifesto_b_6995644.html
5. Furlani Andre. Guy Davenport : Postmodern and After / Andre Furlani // Contemporary Literature, 2002. – Vol. 43. No. 4. – P. 709–735.
6. Hutcheon L. A Poetics of Postmodernism : History, Theory, Fiction / Linda Hutcheon. – London and New York : Routledge, 1988. – 268 p.
7. Lyotard Jean-Francois. The Postmodern Condition. Translation from the French by Geoff Bennington and Brian Massumi. Foreword by Fredric Jameson / Jean-Francois Lyotard // Theory and History of Literature. – Volume 10. – University of Minnesota Press, Minneapolis, 1984. – 111 p.
8. Okediji Moyo. Transatlantic Dialogue : Contemporary Art In and Out of Africa / Moyo Okediji. – Ackland Museum, University of North Carolina, 1999. – Pp. 32–51.
9. Turner Luke. Metamodernism : A Brief Introduction [Електронний ресурс] // Notes on Metamodernism. January 12, 2015. Режим доступу до статті : <http://www.metamodernism.com/2015/01/12/metamodernism-a-brief-introduction/>
10. Zavarzadeh M. The Apocalyptic Fact and the Eclipse of Fiction in Recent American Prose Narratives / M. Zavarzadeh // Journal of American Studies. – 1975. – Vol. 9, no. 1. – P. 69–83.
11. Vermeulen Timotheus, Akker Robin, van den. Notes on metamodernism [Електронний ресурс] / Timotheus Vermeulen, Robin, van den Akker // Journal of Aesthetics & Culture. – 2010. – Vol. 2 // Режим доступу до статті : <http://www.emerymartin.net/FE503/Week10/Notes%20on%20Metamodernism.pdf>
12. Тернер Люк. Маніфест метамоделізму. Переклад укр. Krolikowski Art [Електронний ресурс] / Люк Тернер // Режим доступу до статті : <https://thesyncretictimes.wordpress.com/2016/02/22/metamodernist-manifesto-ukrainian/>
13. Бондар А. І тим, що в гробах : мала проза / Андрій Бондар. – Львів : Видавництво Старого Лева, 2016. – 176 с.
14. Гундорова Т. Р. S. Коментар із «кінця постмодерну» / Тамара Гундорова // Гундорова Тамара. Післячорнобильська бібліотека : Український літературний постмодернізм. [Монографія] / вид. 2-ге, випр. і допов. – К. : Критика, 2013. – С. 297–334.
15. Жадан С. Інтернат : роман / Сергій Жадан. – Чернівці : Меридіан Чернівці, 2017. – 336 с.
16. Левченко Г. Д. Утопічний хронотоп «щасливої Австрії» в сучасному українському романі (на матеріалі творів Ю. Винничука, С. Андрухович, Н. Гурницької) / Галина Левченко // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер. : Філологічні науки. – 2016. – Вип. 9. – С. 126–135.
17. Нестерович Є. Ляльковий будиночок «Фелікс Австрія» [Електронний ресурс] / Євгенія Нестерович // Лівий Берег. 23.09.2014. Режим доступу до рецензії : http://culture.lb.ua/news/2014/09/23/280274_ljalkoviy_budinochok_feliks.html
18. Павлова О. Зараз актуальні тема УПА і родинні саги – літературознавець [Інтерв'ю з В. Є. Панченком] [Електронний ресурс] // Режим доступу до інтерв'ю : http://gazeta.ua/articles/culture/_zaraz-aktualni-tema-upa-i-rodinni-sagi-literaturoznavec/460118
19. Софія Андрухович про історичний роман [Електронний ресурс] // Видавництво Старого Лева. 29.09.2014. Режим доступу до інтерв'ю : <http://starylev.com.ua/club/blog/sofiya-andruhovich-pro-istorychnyy-roman>